

УДК 94(477)“1921”(045)

Микола Стопчак

ДРУГИЙ ЗИМОВИЙ ПОХІД АРМІЇ УНР В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті комплексно проаналізована література радянського періоду щодо історії Другого Зимового походу 1921 р. Охарактеризовано методологічні підходи радянської історіографії до висвітлення цієї теми. З'ясовано, що через партійну заангажованість радянські історики подали викривлену картину яскравої віхи боротьби українського народу за відновлення державності в роки Визвольних змагань 1917–1921 рр., низка аспектів проблеми взагалі опинилася поза їх увагою.

Ключові слова: радянська історіографія, історіографічний процес, українська військова еміграція, інтернована Армія УНР, Другий Зимовий похід.

Воєнний аспект українського державотворення доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., який охоплює й один з найтяжчих періодів існування Збройних Сил УНР – період інтернування в таборах країн Центральної Європи, чи не найбільше спочатку замовчувався, а згодом всіляко фальсифікувався радянською історіографією. Це стосується й такої яскравої і, водночас, трагічної сторінки доби Визвольних змагань як Другий Зимовий похід 1921 р. (інша його назва – Листопадовий рейд).

Варто зазначити, що за роки незалежності вітчизняними істориками створили чимало наукових праць, у яких висвітлюється історія Листопадового рейду 1921 р. Вітчизняні фахівці відкинули як ненаукові, політично вмотивовані висновки радянської історіографії про Листопадовий рейд як спробу української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, яку підтримували іноземні імперіалісти, повалити в Україні владу робітників і селян, знову повернути її до рук буржуазії поміщиків. Проте, аналіз низки праць засвідчує, що попри значне просування у дослідженні зазначеної теми, мають певною мірою місце спроби запозичувати з радянської історичної науки і обстоювати застарілі ідеологічні стереотипи і штампи щодо окремих її аспектів, зокрема, діяльності ППШ з підготовки Другого Зимового походу 1921 р., його перебігу, причин поразки, її наслідків для подальшої національно-визвольної боротьби української еміграції тощо. Це призводить до появи неадекватних історичним реаліям висновків. На наявність певних проявів “синдрому комунізації істориків” при висвітленні багатьох проблем української історії, в т.ч. і періоду Української революції 1917–1921 рр., звернув увагу знаний фахівець у галузі історіографії та джерелознавства Я. Калакура. Він, зокрема, зазначає, що деякі вітчизняні історики з деформованою комуністичною пропагандою свідомістю все ще продовжують сповідувати марксистську ідеологію, глорифікують радянську дійсність. Розчулені ностальгією за минулим, пише автор, вони нерідко продовжують плисти за радянськими сценаріями, заперечуючи більшовицьку окупацію України, голодомор, масові репресії, замовчуючи масштаби українського національно-визвольного й опозиційного рухів [1, с. 170].

Наявність подібних тенденцій зумовлює необхідність наукового історіографічного осмислення методологічних підходів радянських істориків до висвітлення історії Листопадового рейду 1921 р.

Варто зазначити, що у сучасній вітчизняній науці відсутні праці, які б комплексно аналізували публікації радянських авторів, присвячені зазначеній проблемі. Як правило, вітчизняні фахівці обмежуються у своїх статтях,

монографіях, дисертаціях короткими історіографічними сюжетами, у яких констатують, що радянські історики лише фрагментарно висвітлювали історію Другого Зимового походу і тільки в контексті боротьби більшовиків за встановлення радянської влади в Україні та проти “зговору міжнародної буржуазії”. При цьому, фактографічний матеріал майже в усіх публікаціях радянської історіографії з досліджуваної проблеми добирався однобічно, а трактувався відверто апологетично, що не сприяло її зваженій науковій розробці [2, с. 12; 3, с. 10, 27; 4, с. 3–4; 5, с. 3–4].

Недостатнє вивчення теми в сучасній вітчизняній історіографії й зумовило її вибір як об’єкту наукового аналізу. Автор поставив за мету комплексно розглянути науковий доробок радянських дослідників щодо історії Другого Зимового походу і на цій основі з’ясувати основні тенденції і складові концепції радянської історіографії із зазначеної теми.

Слід наголосити на тому, що радянські автори, висвітлюючи історію Другого Зимового походу, керувались, перш за все, настановами вищих очільників КП(б)У та РКП(б) щодо ставлення до петлюрівського повстанства. Відповідно до більшовицької концепції український повстанський рух мав трактуватися як політичний бандитизм, а його учасники зображувалися вбивцями, зрадниками, злочинцями, політичними авантюристами.

Перші публікації такого плану з’явилися ще у розпал повстань в Україні в 1921–1922 рр. і належали вищим державним та військовим керівникам, співробітникам більшовицьких органів держбезпеки – Х. Раковському, Р. Ейдману, А. Орлінському, С. Дукельському, І. Лацису, К. Шефу [6] та ін. Головна увага в них зверталась на висвітлення героїчної боротьби Червоної Армії, Надзвичайної комісії проти внутрішньої та зовнішньої контрреволюції. Боротьба українського народу за державну і національну самостійність піддавалась різкому осуду, характеризувалась як прояв куркульського бандитизму. Тенденційно підбирались матеріали із зазначеної проблематики для друку документальних збірників [7].

Починаючи з другої половини 20-х рр. ХХ ст., особливо після вбивства С. Петлюри, ідеологічний наступ більшовицької влади на петлюрівщину в УСРР значно посилюється. Це не могло не відбитися на змісті і науковому рівні праць радянських істориків з цієї проблематики. Мова йде про публікації М. Какуріна [8], Б. Козельського [9], М. Філіпова [10], М. Гаріна [11] та ін. Наведений у них матеріал щодо повстанського руху в Україні, прагнення Державного Центру УНР в екзилі відновити українську державність нерідко подавався у перекрученому вигляді, супроводжувався образливими штампами, а то й відвертою лайкою. Проте, праці зазначених авторів все ж містили певну інформацію про діяльність ППШ, спрямовану на підготовку Другого Зимового походу, підпільну антибільшовицьку мережу в УСРР, розмах повстанського руху та дії більшовицьких каральних органів з метою його придушення, основні віхи трагічних подій листопада 1921 р.

Наприкінці 20-х – 30-ті рр. ХХ ст. внаслідок репресій щодо академічних установ, провідних представників української історичної науки будь-які серйозні історичні дослідження стали неможливими. Намагаючись витравити із свідомості українців навіть згадки про повстанський рух, більшовицька влада вилучала з бібліотек праці, які містили відомості про повстанську боротьбу, Листопадовий рейд 1921 р. Зникали з обігу праці навіть тих авторів, які самі були активними учасниками боротьби з повстанцями. Багатьох з них в умовах утвердження сталінізму оголосили “ворогами народу”, а їх праці піддали забуттю. Як результат – поодинокі історичні дослідження цього періоду навіть не згадували про повстанців, таку важливу віху визвольної боротьби українців, як Другий Зимовий похід [12]. Лише на початку 40-х рр. ХХ ст. було надруковано

дві статті радянських істориків – І. Премислера [13] та А. Слюсарського [14], які містили певну інформацію про діяльність радянської влади з метою розгрому “махновських та петлюрівських банд” протягом 1921 р. Виклад матеріалу у цих статтях супроводжувався відповідною антипетлюрівською риторикою, апологетикою більшовицької партії, яка врятувала радянську владу в Україні, розгромивши її найзапекліших ворогів. Поразка Другого Зимового походу відносилась зазначеними авторами до значних успіхів Радянської влади початку 20-х рр. XX ст.

У 50–60-ті рр. XX ст. буремні події, пов’язані з визвольною боротьбою українського народу на початку 20-х рр., майже не досліджуються радянськими істориками. Лише окремі з них торкаються зазначеного періоду, зокрема, А. Лихолат. У 1954 р. була надрукована його монографія “Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1922 рр.)” [15], але вона лише побіжно висвітлює повстанський рух на початку 20-х рр. XX ст. Листопадовий рейд у цій праці навіть не згадується. У 1959 р. були опубліковані статті А. Залевського [16] та В. Сліпченка [17]. Вони містять певну інформацію про повстанських рух в Україні протягом 1921 р., прізвиська повстанських отаманів, проте аналіз його причин, соціальний склад повстанців у роботі відсутній. В руслі традиційної компартійної ідеології повстанських рух трактується як “петлюрівський бандитизм”, соціальну основу якого складало переважно куркульство та частина середняків, незадоволених продрозкладкою. При цьому автор виступив з огульною критикою українських зарубіжних істориків які прагнули з’ясувати витоки повстанського руху в Україні, визначити його етапи, причини занепаду наприкінці 1921 р. Вони характеризуються як “буржуазно-націоналістичні запродавці”, які, знаходячись на службі в американських імперіалістів, “у своїх підлабузницьких писаннях ще й досі виставляють бандитів як “національних героїв”, “видатних революціонерів”, які нібито боролися за інтереси робітників і селян України” [16, с. 92].

У такому ж ключі А. Залевський охарактеризував і Другий Зимовий похід, відвівши цій події всього кілька рядків. У його трактовці цей похід був нічим іншим як “останньою спробою іноземних імперіалістів та української буржуазно-націоналістичної контрреволюції підняти повстання на Україні та повалити Радянську владу” [16, с. 97]. Ця та інші подібні публікації були пронизані безугавним вихвалянням “мудрого керівництва” Комуністичної партії, завдяки якому вдалося “забезпечити на Україні велике торжество соціалістичної революції” [16, с. 98].

Серед небагатьох праць радянських істориків 60-х рр. XX ст. з окресленою проблематики варто назвати монографію І. Трифонова [18]. Порівняно з працями своїх попередників вона відрізняється дещо більшим обсягом фактологічного матеріалу з історії підготовки і проведення Другого Зимового походу [18, с. 285–289]. Проте суттєвих змін у оцінці цієї події у праці не спостерігається. Як і раніше, похід трактується як “петлюрівська авантюра”, “збройний набіг”, у якого не було ніяких виглядів на успіх через відсутність підтримки серед широких народних мас. “Залишки куркульських банд на Україні, – пише І. Трифонов, – були розбиті самими селянами” [18, с. 150]. У такому ж ключі дається характеристика ставлення селянства до виступу Ю. Тютюнника й у невеликій публікації Ю. Римаренка [19].

У 70–80-ті рр. XX ст. радянські історики значно активніше досліджують повстанський рух в Україні напередодні та під час Другого Зимового походу, сам його перебіг. У цій царині працюють О. Кучер [20], В. Чередниченко [21], Ю. Гай [22], Д. Голінков [23], П. Білий та П. Дишлевий [24]. Розширюється джерельна база досліджень завдяки залученню нових документів з радянських архівів. В результаті фактологічна основа праць, присвячених Другому Зимовому

походу, стає більш насиченою. У них звучать прізвища багатьох повстанських отаманів, наводиться чисельність повстанських загонів в Україні в момент виступу Армії УНР на терен України. В багатьох випадках інформація про розгортання виступів Подільської, Волинської, Бессарабської повстанських груп в Україні, їх чисельність, озброєння, епізоди бойових дій стає достовірнішою. Деякі дослідники, зокрема, О. Кучер, В. Чередниченко, пишуть про значні труднощі, з якими стикалось більшовицьке керівництво, прагнучи придушити повстансько-партизанський рух в Україні в процесі розгортання Другого Зимового походу. Вони змушені констатувати продовження повстанської боротьби в Україні навіть після поразки Листопадового рейду, називають військові втрати радянської сторони. Разом з тим, у концептуальних питаннях щодо Другого Зимового походу радянські історики продовжували обстоювати застарілі радянські стереотипи, категоріальний апарат, який супроводжував виклад матеріалу, не лише не змінився, а й в багатьох випадках став значно різкішим, нерідко межував з лайкою. Образливі вислови на кшталт “банди”, “бандитські зграї”, “набрід”, “мерзенні вбивці”, “головорізи”, “куркульсько-націоналістичні бандити”, “жовто-блакитні запроданці” були рясно розсіпані радянськими авторами по всім виданням вищеназваних праць, прагнучи викликати в українського народу страх та ненависть до тих, хто прагнув звільнити Україну від більшовицького ярма. В багатьох працях інтернована Армія УНР, що здійснила восени 1921 р. спробу відновити державну незалежність України, зображувалась деструктивною силою, а керівники Державного Центру маріонетками в руках імперіалістичних країн, які прагнули повалити першу в світі соціалістичну державу. “Аналіз документів ППШ, – пише, зокрема, Ю. Гай, – зізнання його керівника Ю. Тютюнника та інших петлюрівських отаманів дає підстави твердити, що уся так звана визвольна акція “державного центру УНР” фактично перетворилася на шпигунську та диверсійно-терористичну діяльність на користь іноземним розвідкам, про що посилено замовчують сучасні буржуазні “українознавці” [22, с. 102]. Характерною рисою багатьох праць радянських істориків є прагнення применшити масштаби повстанського руху. В низці праць повстанці зображуються людьми, які піднялись проти Радянської влади, підтримали Армію УНР через власну політичну недосвідченість, облудну більшовицьку пропаганду, багатьох з них “бандити” нібито насильно примусили взяти в руки зброю. Всіляко проводилась думка про те, що більшість селян не збиралися допомагати перекинутим на територію України з Польщі “петлюрівським бандам”. Так, П. Білий та П. Дишлевий, описуючи виступ на терен України Київської групи полковника Палія, яка нараховувала майже 700 чоловік, пишуть, що, незважаючи на поширення петлюрівських закликів серед селянства, співчуття до нього “буржуазні націоналісти не дочекалися. Через декілька днів після вторгнення чисельність банди збільшилась лише до тисячі осіб. В подальшому кількість бандитів неухильно зменшувалась” [24, с. 128]. Автори цієї та інших праць всіляко прагнули довести, що Другий Зимовий похід був заздалегідь приречений на невдачу, оскільки селяни розуміли, що націоналістичні гасла, висунуті “петлюрівцями”, були лише ширмою, яка приховувала їх справжню мету – знову “всістися на шию українському народу” [24, с. 18]. “Швидка і рішуча ліквідація петлюрівської авантюри, – пишуть П. Білий та П. Дишлевий, – була зумовлена тим, що трудяще селянство України остаточно і безповоротно встало на шлях, вказаний Комуністичною партією. Сам Тютюнник змушений був визнати, що “населення в переважній своїй більшості поставилось до нас байдуже, а подекуди і відверто вороже..., народ і не думав повставати” [24, с. 130].

Варто зазначити, що негативний вплив на ідейну спрямованість багатьох праць радянських істориків з досліджуваної теми справили узагальнюючі

фундаментальні праці з історії громадянської війни [25, 26]. У них, як правило, відверто критично оцінювались всі події, пов'язані з підготовкою і проведенням Другого Зимового походу. Багато трагічних фактів взагалі приховувалось, зокрема, в жодній з таких праць годі знайти й згадку про розстріл 359 полонених вояків Армії УНР під Базаром. Але подібні праці вважались такими, що відображали офіційну точку зору керівництва КПРС на всі історичні події, які стосувались вітчизняної історії. Тому для радянських істориків вони мали бути орієнтиром при висвітленні цих подій. І радянські фахівці практично до кінця існування Радянського Союзу від цього правила не відступали, тиражуючи у різних варіаціях усталені компартійні оцінки Листопадового рейду 1921 р. А, отже, радянська історіографія так і не зуміла дати наукового осмислення цього останнього героїчного і одночасно трагічного акорду історії боротьби УНР за власну незалежність.

Список використаних джерел

1. *Калакура Я.* Комплекс “совковості” пострадянської історіографії / Я. Калакура // Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 16. – Ч. 2. – С. 163–174.
2. *Павленко М. І.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умов перебування (1919–1924 рр.) / М. І. Павленко. – К., 1999. – 352 с.
3. *Срібняк І.* Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність / І. Срібняк. – К., 2000. – 324 с.
4. *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец.: 20.02.22 “Військова історія” / О. Колянчук. – Львів, 2000. – 20 с.
5. *Файзулін Я. М.* Другий Зимовий похід в контексті національно-визвольної боротьби 1917–1921 років: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 09.00.12 “Українознавство” / Я. М. Файзулін. – К., 2008. – 16 с.
6. *Раковский Х.* Красная Армия и борьба с бандитизмом / Х. Раковский. – Харьков, 1921. – 25 с.
7. *Эйдеман Р.* К вопросу о борьбе с бандитизмом / Р. Эйдеман // Армия и революция. – 1922. – № 2. – С. 3–6; *Орлинский А. Р.* Бандитизм и борьба с ним / А. Р. Орлинский // Армия и революция. – 1921. – № 2–3. – С. 15–21; *Дукельский С. С.* ЧК на Украине / С. С. Дукельский. – Вермонт: Chalidze Publications; Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989. – 152 с.; *Лацис М.* Два года борьбы на внутреннем фронте / М.: Лацис. – Х. : Изд. Наркомюста, 1922. – 74 с.; *Шеф К.* Пеглорвская авантюра в октябре–ноябре 1921 г. / К. Шеф // Армия и революция. – 1922. – № 8–9. – С. 180–194.
7. *Сборник отчетов ВУЦИК, СНК, наркоматов и центральных учреждений УССР за 1921 г.* – Харьков, 1921. – 290 с.
8. *Какурин М.* Громадянська війна на Україні / М. Какурин. – К., 1928. – 70 с.
9. *Козельський Б. В.* Шлях зрадництва і авантур (Пеглорівське повстанство) / Б. В. Козельський. – Харків, 1927. – 147 с.
10. *Филиттов Н.* Украинская контрреволюция на службе Англии, Франции и Польши / Н. Филиппов. – М. – Л., 1927. – 156 с.
11. *Гарін М.* Історія КП(б)У в З'їздах та конференціях. VI конференція КП(б)У. 9–14 грудня 1921 року / М. Гарін. – Х., 1930. – 56 с.
12. *Сушино-Хоменко В.* Одміни і банкрутство українського націоналізму. Історико-публіцистичні нариси / В. Сушино-Хоменко. – Харків: Державне вид-во України, 1929. – 187 с.
13. *Премыслер И.* Разгром бандитизма на Украине (1921 г.) / И. Премыслер // Военно-исторический журнал. – 1940. – № 9. – С. 34–44.
14. *Слюсарский А. Т.* Комитеты незаможных селян в борьбе с бандитизмом / А. Т. Слюсарский // Научные записки украинской академии социалистического земледелия им. Артема. – Харьков, 1941. – Т. 3. – С. 51–55.
15. *Лихолат А. В.* Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.) / А. В. Лихолат. – М.: Госполитиздат, 1954. – 655 с.
16. *Залевський А. Д.* Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 рр.) / А. Д. Залевський // Український історичний журнал. – 1959. – № 4. – С. 90–98.
17. *Сліпченко В. А.* КП(б)У – організатор розгрому націоналістичної контрреволюції в 1921–1923 рр. / В. А. Сліпченко // З історії Комуністичної партії України. Наукові праці кафедр суспільних наук м. Києва. – К., 1959. – С. 80–85.
18. *Трифонов И. Я.* Классы и классовая борьба в СССР в начале НЕПа (1921–1923 гг.) / И. Я. Трифонов. – Л. : Ленинградский университет, 1964. – Ч. 1. – 310 с.
19. *Римаренко Ю.* З історії боротьби трудового селянства проти куркульського бандитизму (1921–1922 рр.) / Ю. Римаренко // Український історичний журнал. – 1965. – № 1. – С. 110–113.
20. *Кучер О.* Участь ВУЧК – ОДПУ в розгромі внутрішньої збройної контрреволюції в 1921–1923 рр. / О. О. Кучер // Питання історії народів СРСР. – Харків: Вид-во Харківського

університету, 1970. – Вип. 9. – С. 40–48; 21. *Чередниченко В. П.* Анатомія зради: український буржуазний націоналізм – зняряддя антирадянської політики імперіалізму / В. П. Чередниченко. – К. : Політвидав України, 1978. – 333 с. 22. *Гай Ю.* З ким і проти кого. Ганебний шлях петлюрівщини та її “спадкоємців” / Ю. Гай. – К. : Молодь, 1980. – 111 с. 23. *Голинков Д. Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР: У 2 кн. / Д.Л. Голинков. – М.: Политиздат, 1986. – Т. 2. – 396 с. 24. *Белый П. Ф.* Единство действий в защиту завоеваний революции. Боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой контрреволюции (конец 1920 – 1922 гг.) / П. Ф. Белый, П. С. Дышлевый. – К.: Вища школа, 1988. – 155 с. 25. *История гражданской войны в СССР. 1917–1922:* в 5 т. Т.5. / сост.: Г.Г. Алахвердов, П. А. Голуб, В. С. Кириллов и др. – М.: Госполитиздат, 1960. – 419 с. 26. *Історія Української РСР:* у 8 т., 10 кн. Т. 5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920) / редкол. М. І. Супруненко (відп. ред.) та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 592 с.

Николай Стопчак

ВТОРОЙ ЗИМНИЙ ПОХОД В ИНТЕРПРЕТАЦИИ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье комплексно проанализирована литература советского периода, касающаяся истории Второго Зимнего похода 1921 г. Охарактеризованы методологические подходы советской историографии при освещении этой темы. Показано, что из-за партийной заангажированности советские историки представили искривленную картину этой яркой вехи борьбы украинского народа за восстановление государственности в годы Освободительной борьбы 1917–1921 гг., многие аспекты данной проблемы вообще оказались вне поля их зрения.

Ключевые слова: советская историография, историографический процесс, украинская военная эмиграция, интернированная Армия УНР, Второй Зимний поход.

Mykola Stopchak

SECOND WINTER CAMPAIGN OF UNR ARMY IN THE INTERPRETATION OF SOVIET HISTORIOGRAPHY

The paper deals with comprehensively analyzed the literature of the Soviet period concerning the history of the Second Winter Campaign in 1921. The methodological approaches of the Soviet historiography in the coverage of the topic are characterized. It is shown that, because of party engagement, Soviet historians have presented a twisted picture of this bright milestone of the struggle of the Ukrainian people for the restoration of statehood in the years of the Liberation struggle of 1917–1921, many aspects of the problem in general turned out to be outside their field of vision.

Key words: Soviet historiography, historiographical process, Ukrainian military emigration, integrated UNR Army, Second Winter Campaign.